

על מושג רפואת הנפש של הרמב"ם

קדם יום-טוב

הקדמה לשמונה פרקים לרמב"ם

בפתיחת הקדמת הרמב"ם למסכת אבות, המכונה "שמונה פרקים", כותב הרמב"ם "דע, שהדברים אשר אמר בפרקים אלו ובמה שיבא מן הפרוש, אינם דברים שבדיתים מעצמי, ולא פירושים שחדשתים. אמנם הם ענינים לקטנים מדברי חכמים במדרשות ותלמוד וזולתם מחבוריהם, ומדברי הפילוסופים גם כן הקדמונים והחדשים... ואפשר שאביא לפעמים מאמר אחד כלו מספר המפרסם בלשונו".¹ הרמב"ם מספר לנו שכוונתו להביא רעיונות המופיעים בספרי הפילוסופים, ואף להביא ציטוטים ישירים מספרים אלו. כפי שאראה להלן, מתברר שה"שמונה פרקים" כמכלול מעוצב אל מול "פרקי המדינאי" של אל-פאראבי, וכולל ציטוטים ישירים ותקבולות מבניות לחיבור זה, כמו גם סטיות מורגשות משיטתו של אל-פאראבי ומחלוקות מובלעות כנגדה. במהלך המאמר, אקדיש תשומת לב מעמיקה לאופנים שבהם התייחס הרמב"ם ב"פרקי המדינאי", ואטען שאופנים אלו קריטיים להבנה עמוקה של דברי הרמב"ם וייחודיותם אל מול הפילוסופיה האסלאמית-אריסטוטלית בימי הביניים. במאמר זה אציג את הנקודה העיקרית שבה הרמב"ם חורג ממשכת מורו, ואנסה להסביר את המשמעות הרחבה שמקבלים דברי הרמב"ם לאור חריגה זו.

על מושג רפואת הנפש

ההבדל העיקרי בין הרמב"ם לאל-פאראבי היא בין גישותיהם למושג "רפואת הנפש". בתחילת "פרקי המדינאי", כותב אל-פאראבי על הקשר בין רפואת הנפש ובין רפואת הגוף. לשיטתו, כשם שרפואת הגוף היא סוג של איזון,² כך רפואת הנפש היא סוג של איזון: הרפואה הנפשית היא איזון של מידות הנפש. ממשיך אל-פאראבי ומסביר שהמקצוע של הכרת הגוף ורפואת הגוף היא המקצוע של הרופא, והמקצוע של הכרת הנפש ורפואת הנפש

¹ שמונה פרקים בתרגומו של שמואל אבן תבון, הקדמה, קנ"ה.

² באותה התקופה, האמונה הרפואית הדומיננטית הייתה שרפואת הגוף היא מצב שבו ארבעת הליחות בגוף האדם נמצאות באיזון הראוי להן.

"כשם שבריאות הגוף היא שיווי של של מזגו, וחוליו היא סטייה משיווי, כך גם בריאות העיר ויורה הם שיווי של הרגלי המוסר של תושביה, וחוליה נמצא בפער בהרגלים המוסריים שלהם" (אל-פאראבי, פרקי המדינאי, 3, תרגום שלי מאנגלית).

מחולת המחנים

היא המקצוע של המושל.³ רעיון זה נובע מהרעיון האריסטוטלי הסובר שתפקיד המושל הוא לחנך את אזרחיו להיות אזרחים בעלי המידה הטובה⁴ ולעסוק בחקירת הטוב הכללי.⁵

על מנת לעמוד היטב על מקומה של 'רפואת הנפש' בהגותו של אל-פאראבי, יש להכיר את מושג ה"טכנה" (τέχνη) היווני, שמשמעותו ידע מקצועי פרקטי ועיוני, או התורה של אמנות מסוימת. לדוגמה, תורת השירה של הזמר, אמנות הסנדלרות של הסנדלר וכדו'. מבחינת הפילוסופים האריסטוטליים, גם למושל יש מקצוע מסוים עם טכנה מסוים – הטכנה של הטוב.⁶ אבן רשד, בביאורו לדיאלוג "המדינה" של אפלטון, מסביר את היחס בין אתיקה לפוליטיקה. הוא סובר כי אתיקה היא נושא הכולל את הידע התיאורטי על היחסים בין מידות, פעולות ורצונות אנושיים, ופילוסופיה פוליטית היא השאלה הפרקטית של הקניית המידות והפעולות הרצויות ושימורן.⁸ כך גם סובר אל-פאראבי כאשר הוא מגדיר את הכרת הנפש, חלקיה ובריאותה כתורת המושל. כלומר, אתיקה היא המקצוע של הפילוסוף הפוליטי.⁹ כאמור, "פרקי המדינאי" של אל-פאראבי דנים בראשיתם בתורת המידות, ולאחר מכן בענייני פילוסופיה פוליטית. בסעיף הרביעי כותב אל-פאראבי "מי שמרפא גופות הוא הרופא, ומי שמרפא נפשות הוא המושל, והוא גם נקרא מלך",¹⁰ ובסוף הקטע העוסק בתורת המידות: "מי שמסיק מה הוא בינוני מאוזן ביחס להרגלים ופעולות הוא מושל הערים והמלך. האומנות שבאמצעותה הוא מחיל זאת היא האומנות הפוליטית ומלאכת

³ אל-פאראבי, פרקי המדינאי 1–3.

⁴ Virtuous.

⁵ "עלינו לנסות, לפחות בדפוסים כלליים, להגדיר את טיבו [של הטוב], ולקבוע איזה מדע מן המדעים, או איזה מקצוע מן המקצועות, יקנה לנו את הכרתו. הדעת נותנת, שיהא זה עניינו של אותו מדע שהוא ריבוני וראשי ביותר. וממילא ברור שזו היא תכונת המדע המדיני... ומכאן שתכלית המדע המדיני אינה אלא 'הטוב' בתחום האנושי. שאף אם הפרט והמדינה תכליתם אחת ויחידה, הרי ברור שנעלה ומושלם יותר התפקיד להשיג את התכלית למדינה ולדאוג לקיומה של הזו." (אריסטו, האתיקה, 15–16).

⁶ ראו אריסטו, האתיקה, 15–16.

⁷ אבן רשד היה פילוסוף מוסלמי אריסטוטלי בן המאה ה-12, שנחשב במובנים רבים לממשיכו של אל-פאראבי ולאחד מגדולי הזרם האריסטוטלי באסלאם.

⁸ "ולזה העניין בעינו התחלקה המלאכה הזאת לשני חלקים החלק הראשון יזכרו בו הקניינים והפעולות הרצוניים וההנהגה בכלל במאמר כולל ויודע בו יחס קצתם לקצת ואיזה מאלו הקניינים קצתם מפני קצת והחלק השני יודע בו איך יתישבו הקניינים האלו בנפשות ואיזה קניין יסודר אל איזה קניין עד שיהיה הפעל המגיע מהקניין המכוון יותר שלם מה שיהיה ואיזה קניין יעיק איזה קניין..." (אבן רשד, פירוש למדינה, פסקה 6 [עמ' 21]).

⁹ "אז למדינאי ולרופא יש שתי פעולות משותפות, ונבדלות זו מזו ביחס לשני הנושאים של שתי האמנויות שלהם. כי הנושא של הראשון הוא הנשמות והנושא של האחרון, הגופים" (אל-פאראבי, פרקי המדינאי, 3, תרגום שלי מאנגלית).

¹⁰ "מי שמרפא גופות הוא הרופא; ומי שמרפא נפשות הוא המדינאי, והוא נקרא גם המלך..." (תרגום שלי מאנגלית).

על מושג רפואת הנפש של הרמב"ם

המלוכה.¹¹ עוד בפתחת דיונו של אל-פאראבי על ענייני מידות, הוא דואג לספר לנו כי נושא זה שייך לאומנות הפוליטית, כלומר, היא התחום של המושל.

לאחר מכן, מגדיר אל-פאראבי את השלמויות האנושיות. לדעתו, לאדם יש שלמות ראשונית ושלמות סופית. השלמות הראשונית היא אך ורק אמצעי להגעה לשלמות הסופית, ובהתאם, השלמות הסופית היא מטרתה של השלמות הראשונית. השלמות הראשונית היא שהאדם יבצע את הפעולות הנובעות ממידות מושלמות. תפיסה זו תואמת לרעיון האריסטוטלי ש"לא הידיעה היא תכלית המדע הזה [אתיקה], אלא המעשה."¹² אל-פאראבי מסביר – כמו שבעל המקצוע מקבל משמעות לא רק בהכרתו את מקצועו, אלא בעשייה בפועל של מקצועו, כך בעל המידות הטובות צריך לא רק לקנות מידות ולקיימן בכוח, אלא לקיימן בפועל. השלמות הסופית, אשר היא תכלית האדם ומביאה אותו לחיי העולם הבא, היא השגת האושר האמיתי.¹³ לשלמות המידות אין שום ערך בפני עצמה, אלא רק כאמצעי לשלמות הסופית.

לפי "פרקי המדינאי", מטרת המושל היא הקניית השלמות הראשונה, כלומר הקניית מידות טובות. כך ניתנת האפשרות לכל אזרח מאזרחי העיר המעולה להשכיל, ויש פחות מעצורים לפילוסוף הפוטנציאלי בדרכו ל"גאולה מן המערה", אף על פי שבפועל אזרח מן השורה לא יוכל להגיע לדרגת הפילוסוף. בדומה לכך, בתחילת החלק העוסק במדע הפוליטי בספר "חלוקת המדעים" לאל-פאראבי נאמר שמטרת האומנות הפוליטית היא החקירה אודות מעשי האדם, דרכי החיים שלו, ואחרי אילו עניינים רצויים לאדם ואילו לא רצויים.¹⁴ מנגד, ב"ספר הדת" ובספר "דעותיהם של אנשי העיר המעולה" לאל-פאראבי, גם הקניית דעות נכונות לעם נכללת כחלק מתפקיד המושל. אך בשני מקומות אחרונים אלה מדבר אל-פאראבי על המדינה הדתית.¹⁵

¹¹ "מי שמסיק מה הוא ביניים ומאוזן ביחס להרגלים ולמעשים המוסריים הוא מושל הערים והמלך. האמנות שבאמצעותה הוא לומד דבר מתוך דבר היא האמנות הפוליטית והמלאכה המלכותית" (אל-פאראבי, פרקי המדינאי, 21, תרגום שלי מאנגלית).

¹² אריסטו, האתיקה, 17.

¹³ 'אושר' (ס'עאדה) במשמעו כאן ובהגות ימי ביניים אינו מסמן תחושה פסיכולוגית בעלמא, כמשמעותו היום, אלא כמטרת החיים, ושהוא מתורגם בעברית ימי-ביניים ל'הצלחה'. ראו לדוגמא אל-פאראבי, העיר המעולה, עמ' 130-132, 160-161.

¹⁴ ספר ספירת המדעים (Enumeration of the Sciences), פרק חמישי, 1.

¹⁵ "דת היא דעות ומעשים, שנקבעו והוגבלו בתנאים ונקבעו לקהילה על ידי שליטם הראשון, המבקש להשיג באמצעות העיסוק בהם מטרה מסוימת לגביהם או באמצעותם... אכן, הוא קובע את הפעולות והן את הדעות. בדת הטובה באמצעות התגלות... חלק מהדעות בדת הטובה הן על דברים תיאורטיים וחלק על דברים רצוניים. בין התיאורטיים יש את אלו שמתארים את אלוהים, יתעלה. ואז יש כאלה שמתארים את הישיות הרוחניות, את דרגותיהן בתוך עצמן, את עמדותיהן ביחס לאלוהים, יתעלה, ומה כל אחת מהן עושה. אחר כך יש כמה על ההיווצרות של העולם, וכן כמה שמתארים את העולם, חלקיו ודרגות חלקיו; כיצד נוצרו הגופים הראשוניים

מחולת המחנים

נמצאנו למדים, כי אל-פאראבי הבדיל בין המדינה הטובה החילונית והמדינה הטובה הדתית.¹⁶ המדינה הטובה החילונית, המוצגת ב"פרקי המדינאי", מקנה רק מידות טובות, ומכנה את האדם להיות מסוגל בכוחות עצמו להשכיל, לעומת זאת, המדינה הטובה הדתית שהציג אל-פאראבי ב"ספר הדת" וב"דעותיהם של אנשי העיר המעולה" מקנה לאדם גם מידות טובות וגם דעות נכונות. מצד אחד, ניתן יהיה לומר שמדינה יכולה להקנות דעות נכונות רק כאשר היא מכוונת על ידי נבואה ולמדינה כזאת נקרא "דתית".¹⁷ מצד שני, אולי עצם העובדה שהמושג מקנה דעות נכונות היא המגדירה מדינה כדתית. לא כל האמת יכולה להיות מועברת להמון העם כפשוטה, ולכן חלקים נרחבים ממנה צריכים לעבור בעזרת משלים.¹⁸ לכן, כל הוראה ציבורית אשר מטרתה הקניית דעות יותר טובות תיעזר במשלים ובמיתוסים. כעת נעבור לדון בתפיסת הרמב"ם ולהשוואתה לזו של אל-פאראבי.

אצל הרמב"ם ניתן לראות מהלך דומה. הרמב"ם גם הוא מסביר את הקשר בין רפואת הגוף לרפואת הנפש: "ואתה יודע שתקון המידות היא: רפואת הנפש וכחותיה... רופא הנפש הרוצה לתקן מדות האדם, צריך שידע הנפש וכחותיה בכללה וחלקיה, ומה יחלה אותה ומה יבריא. ¹⁹ בדומה לאל-פאראבי, מגדיר הרמב"ם את רפואת הנפש כידע מקצועי מסוים, אך בניגוד לקודמו, משמיט הרמב"ם את הביטוי "מושל", בכך מסיר הרמב"ם למעשה את הקשר

ושחלק מהגופים הראשוניים הם המקורות של כל הגופים האחרים שנוצרים בהדרגה וחולפים (אל-פאראבי, ספר הדת, 1-2, "... תרגום שלי מאנגלית).

פאראבי נותן לפרק 17 של ספרו "העיר המעולה" את הכותרת - "פילוסופיה ודת", ופותח בלומר: "הדברים המשותפים שמן הראוי שילמדו אותם כל אנשי העיר המעולה הם אלה: ראשית, לדעת את הסיבה הראשונה ואת כל תארייה, ולאחר מכן את הדברים הנבדלים מן החומר ואת תוארו של כל אחד מהם ואת התכונות והדרגה המייחדות אותו... (אל-פאראבי, העיר המעולה, עמ' 165) בהמשך שם אל-פאראבי מרחיב על שאר הדברים שראוי שידעו אנשי העיר, ביניהם פיזיקה, תורת האדם, אתיקה ועוד.¹⁶ יש לדייק, כוונתי במדינה דתית היא מדינה אשר חוקיה באו בהתגלות, בניגוד למדינה החילונית אשר חוקיה באו מחכמת אדם מסוים.

¹⁷ אפילו שנדמה שלא-אל-פאראבי המושל לא זקוק לנבואה בשביל קניית ידע על דעות ופעולות נכונות: "כעת, מלאכתו של השליט הראשון הטוב היא מלכותית ומצורפת בהתגלות מאלוהים. אכן, הוא קובע את המעשים והדעות בדת הסגולה באמצעות התגלות. זה מתרחש באחת משתי הדרכים או בשתייהן: האחת היא שכולן מתגלות לו במופת שכלי; השני הוא שהוא קובע אותם באמצעות היכולת שהוא רוכש מההתגלות ומהמגלה, יתעלה, כדי שיגלו לו באמצעותו התניות שבהן הוא קובע את הדעות והמעשים". (אל-פאראבי, ספר הדת, 1, 94, תרגום שלי מאנגלית).

¹⁸ "כעת, ניתן לדעת את הדברים הללו בשתי דרכים, או על ידי התרשמות על נפשם כפי שהם באמת או על ידי התרשמות עליהם באמצעות דרך קרבה וייצוג סמלי. במקרה זה עולים סמלים במוחו של האדם, המשחזרים אותם על ידי חיקוי" (אל-פאראבי, המדינה המעולה, 279, תרגום שלי מאנגלית).

"כעת, כאשר אדם רוכש ידע על היצורים או מקבל עליהם הוראה, אם הוא תופס את רעיונותיהם בשכלו, והסכמתו אליהם היא באמצעות ראייה מופתית, אזי המדע המרכיב את ההכריות הללו הוא פילוסופיה. אבל אם הם ידועים על ידי דימיון שלהם דרך דימויים המחקים אותם, וההסכמה למה שמדמיינים אותם נגרמת על ידי שיטות שכנוע, אז הקדמונים קוראים למה שמרכיב את ההכריות האלה דת" (אל-פאראבי, השגת האושר, 77, תרגום שלי מאנגלית).

¹⁹ הרמב"ם, שמונה פרקים, פרק א', קנ"ו.

על מושג רפואת הנפש של הרמב"ם

בין רפואת הנפש ובין הפוליטיקה, באופן שיוצר חריגה משמעותית מתורתו של אל-פאראבי. בעשותו כן, הופך הרמב"ם את רפואת הנפש, ר"ל האתיקה, לאמנות הקיימת בפני עצמה, עם מאפיינים ומטרות שונות.

בפרק הראשון של "שמונה פרקים", הרמב"ם משתמש בביטוי "רופא הנפש". בניגוד לרופא הגוף, לא מגדיר לנו הרמב"ם מי הוא בעל מלאכת רפואת הנפש. בהמשך "שמונה פרקים", בפרק ג', כותב הרמב"ם "כן חולי הנפשות, צריך להם שישאלו החכמים [אלעלמא] שהם רופאי הנפשות.²⁰ ביטוי זה, "החכמים", אינו מסייע לנו להבין מי הם "רופאי הנפש". אדרבה, הוא רק מוסיף עמימות לשאלתנו. מי הוא החכם, האם הוא הרב, הנביא, או הפילוסוף? לדעתי, הרמב"ם בוחר בכוונה שלא להכריע בין האפשרויות הללו. גם כיוון שמטרת כל הנזכרים היא אותה המטרה – כי פילוסופיה ודת מטרתן אחת – וגם כיוון שכל אחד מאנשי הקבוצות הללו יכול להבין את הנפש לסייע לרפואתה, ומצד שני, כל אחד מהם יכול גם לא להבין את הנפש, ואז לא יותר לו לסייע לרפואתה.

מעניין לראות ב"מורה נבוכים" את ההגדרות השונות שנותן הרמב"ם למילה "חכם". המשמעות הראשונה שהוא מציע היא קניית אמיתות המציאות והבורא; השנייה היא חוכמת הידע המקצועי; השלישית היא קיום המידות הטובות אצל האדם; והרביעית היא עורמה ותחבולה.²¹ לפי ההגדרה הראשונה, הפילוסוף והנביא יהיו החכמים. לפי ההגדרה השלישית, החכם יהיה האדם עם המידות המעולות, כלומר בריא הנפש. האדם המרפא את הנפשות – ה"חכם", כפי שראינו – הוא האדם אשר נפשו בריאה.²²

כדי להבין את מקום תיקון המידות בשלמות האדם, נסתכל בפרק נ"ד בחלק השלישי של "מורה נבוכים" לרמב"ם. בפרק זה מביא הרמב"ם בשם הפילוסופים ארבעה סוגי שלמות אנושית. הראשון והשני הם שלמות הקניין ורפואת הגוף. השלמות השלישית, שאליה מכוונות רוב המצוות, היא שלמות המידות. כמו אצל אל-פאראבי, מדגיש הרמב"ם ששלמות זו היא אך ורק אמצעי למטרה, שהיא השלמות האחרונה המקנה עולם הבא. אך בניגוד למורו, שמדגיש את חשיבות רפואת הנפש כאמצעי להשגת ידע פילוסופי, מוסיף הרמב"ם הערה מאוד חשובה על עניין המידות: "מין זה של שלימות אף הוא רק הכנה לזולתו ואינו

²⁰ רמב"ם, שמונה פרקים, פרק ג', קס"ז.

²¹ רמב"ם, מורה נבוכים, ג', נ"ד.

²² השוו לדבריו של אל-פאראבי: "נדיר ששני הקצוות הללו נמצאים אצל אנשים. כאשר קיים הראשון [מי שבתבעו ניחן לגמרי עם כל המעלות והן מתקבעות בו על פי המנהג], הוא בדרגה גבוהה יותר עבורם מהיותו מדינאי המשרת את אחת הערים. אלא, הוא מושל בכל הערים והוא המלך באמת" (אל-פאראבי, פרקי המדינאי, 12, תרגום שלי מאנגלית).

מבחינת אל-פאראבי, רופא הנפשות האמיתי (כלומר המושל האמיתי) הוא האדם אשר מידותיו הכי שלמות.

מחולת המחנים

תכלית בפני עצמה, מפני שענייני המוסר כולם אינם נוגעים אלא למה שבין אדם לחברו.²³ בפרק כ"ז הוא כותב שכחלק מתקינות הגוף "יקנו לכל איש מידות המועילות בחיי היחוד, כדי שהמדינה תהיה הרמונית", ומאוחר יותר באותו הפרק "לכן התורה האמיתית... באה רק ללמד אותנו על שתי השלמויות גם יחד... תקינות מצבי בני-אדם אלה עם אלה... על ידי סיגול מידות טובות ומעולות, כדי שאפשר יהיה לאנשי הארץ להתקיים ולהתמיד בסדר אחד, כדי שכל אחד מהם יגיע לשלמותו הראשונה.²⁴ מבחינת הרמב"ם, שלמות המידות היא אך ורק עניין של תקינות המצב המדיני, ומטרתה למנוע "כאב או רעב חזק או צמא או חום או קור חזק"²⁵ כלומר לאפשר למדינה לטפל לאדם בצרכים הפיזיים המינימליים שלו. ייתכן שגם אל-פאראבי הבין כך את המידות. בניגוד לתמונה המצטיירת ב"שמונה פרקים" ובתחילת "פרקי המדינאי" של אל-פאראבי, בהם יש מדד אובייקטיבי למידת האמצע של כל מידה ומידה, בהמשך פרקי הספר כותב אל-פאראבי שכיוון שיש מקצועות ותפקידים שונים בתוך המדינה, כך המידות של כל אדם צריכות להתאים למיקומו המסוים בחברה.²⁶ כלומר המידה הטובה לכל איש היא סובייקטיבית ותלויה במיקומו החברתי. יהיה קשה לומר שהמידות הן המאפשרות לאדם לקבל חשיבה יותר ברורה וטובה וכך להפוך למשכיל כאשר אין מדד אובייקטיבי למידות, והמידות נמדדות לפי הבריאות שהן מעניקות לחברה בהתחשב במצב המסוים של האדם בתוך החברה. כיוון שמבחינת הרמב"ם המידות עוזרות לאדם מבחינה חיצונית, כלומר בין אדם לחברו, ויש תוקף רק לפעולות הנגזרות מהם.

אם נקרא את פרק כ"ז בחלק השלישי של "מורה נבוכים", נגלה גרסה מסוימת של שתי השלמויות שמביא אל-פאראבי ושמביא הרמב"ם בפרק נ"ד בחלק השלישי. הרמב"ם אומר שם שמטרת התורה היא שלמות הנפש ושלמות הגוף. הרמב"ם מבין כאן את התורה בצורה שבה אל-פאראבי הבין את המדינה הדתית, בניגוד לחילוניות. שלמות הנפש היא השלמות הסופית של אל-פאראבי, שהיא קניית דעות נכונות. שלמות הגוף כוללת את מה שכינה הרמב"ם ב"שמונה פרקים" "רפואת הגוף" ו"רפואת הנפש". מעניין לראות שעבור הרמב"ם רפואת הנפש היא חלק משלמות הגוף, לפחות מבחינת טעמי המצוות. יש לזכור שחלוקה זו של רפואת גוף ונפש היא חלוקה של אל-פאראבי. אם כך, מדוע לדעת הרמב"ם, רפואת הנפש, דבר שהוא כביכול עליון לגוף, משרתת אך ורק את שלמות הגוף? לדעתי, זו עמדתו האותנטית של הרמב"ם. רפואת הנפש היא באמת רפואה של הדברים שהם בנפש, אך רפואה זו יכולה להשפיע במישרין רק על תיקון המצב החברתי, המאפשר קיום של התנאים

²³ רמב"ם, מורה נבוכים, ג', נ"ד.

²⁴ רמב"ם, מורה נבוכים, ג', כ"ז.

²⁵ שם.

²⁶ לדעתי, בדומה לעקרון של אפלטון במדינה בה הוא מגדיר את הצדק כמיקום של כל אדם בחברה במקום הראוי לו.

על מושג רפואת הנפש של הרמב"ם

הבסיסיים לחיי האדם ולגופו. אולי זו עוד דרך להבין את הביטוי האריסטוטלי "האדם מדיני מטבעו". כלומר, בריאות הנפש בנויה לאפשר תקינות לגוף, זאת דרך החיים המשותפים במדינה, אשר מטרתה לאפשר לאדם להגיע לשלמות הנפש העליונה על ידי קניית דעות נכונות. במובן מסוים, רפואת הגוף ורפואת הנפש באים לשרת את אותה המטרה, שהיא שלמות הגוף.

לאחר סיכום זה של דעותיהם, עלינו לשאול כיצד יש לקרוא את "שמונה פרקים"? מה הייתה מטרת הרמב"ם בכתבת הטקסט? יש להעיר, שבניגוד ל"שמונה פרקים", בספרו "מילות ההיגיון" מסביר הרמב"ם כמו אל-פאראבי כי הדיון במידות הוא רק חלק מהמלאכה הפוליטית.²⁷ על קושי זה נענה אחר כך. הקושי הגדול שעולה מהדיון שהבאתי למעלה, הוא שמצד אחד, הרמב"ם שולל את הממד הפוליטי מתורת המידות, והיא נהיית המקצוע של החכמים, ומצד שני, ב"מורה נבוכים" אנו למדים שיש למידות אך ורק משמעות פוליטית. נדמה שלשיטת אל-פאראבי יש אפשרות של האדם לחוקק לעצמו בענייני המידות ולהצליח בכך. זאת גם מבחינת המושל המוחלט אשר הגיע לשלמות המידות²⁸ וגם מבחינת האזרח הרגיל. לגבי האזרח הרגיל, אל-פאראבי אומר שכמו שאדם יכול להבין באופן מינורי אילו מאכלים טובים או רעים לו מבחינה רפואית, באילו זמנים כדאי לאכול אותם, ויכול לקבוע לעצמו דיאטה – פעולות אלו מגדיר אל-פאראבי כחלק ממקצוע הרפואה – בדומה לכך יכול האדם לחוקק לעצמו במקצת בענייני המידות.²⁹ נדמה שבנושא זה יש סתירה אצל הרמב"ם. מצד אחד, עצם קיומה של מסכת אבות (שהרמב"ם כותב עליה פירוש על מנת להבהיר את מטרתה) מלמד אותנו שהאדם יכול להשלים את מידותיו על ידי קיום פעולות שלא קיבל על עצמו כציווי. כלומר, מטרת המצוות היא לתקן את מידות האדם, אך האדם יכול להיעזר גם בהוראות המוסריות במסכת אבות. מצד שני, הרמב"ם כותב נגד חריגה מחוקי התורה, בין לצד החמירה ובין לצד ההקלה: "שהתורה לא אסרה מה שאסרה, ולא צותה מה שצותה – אלא מפני זאת הסיבה, רצוני לומר: כדי שנתרחק מן הצד האחד יותר על צד ההרגל"³⁰ ומאוחר יותר "ולחכמים בזה הענין דבר, לא שמעתי כלל יותר נפלא ממנו, והוא בגמרא דבני מערבא בפרק התשיעי מנדרים, דבר בגנות המקבלים על עצמם שבועות ונדרים עד שישארו כעין אסורים. אמרו שם בזה הלשון: "אמר רב אידי בשם רבי יצחק: לא דיך במה שאסרה תורה, אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים"? וזה הענין שזכרנו בשוה בלא תוספת ובלא

²⁷ "ואולם החכמה המדינית תחלק לארבעה חלקים: הראשון – הוא הנהגת האדם נפשו, השני – הנהגת הבית, השלישי – הנהגת המדינה, הרביעי – הנהגת האומה הגדולה או האומות. אמנם הנהגת האדם נפשו היא שיקנה אותה אל המדות הנכבדות ויסיר ממנה הפחיתות, אם היה שכבר הגיעוה." (רמב"ם, מילות ההיגיון, י"ד).

²⁸ "כזה הוא המנהיג שאף אדם אחר אינו מנהיג אותו...". אל-פאראבי, העיר המעולה, עמ' 149.

²⁹ אל-פאראבי, פרקי המדינאי, 27.

³⁰ רמב"ם שמונה פרקים, פרק ד', קע"ט.

מחולת המחנים

חסרון".³¹ בכלל, לדעתו תורת רפואת הנפש שעל החכמים להורות מאבדת משמעות, כאשר יש לנו את תורת משה.

לדעת אל-פאראבי, חוק אף פעם לא יכול להיות מושלם. החוק מכוון לשוויון מידות האדם. אך האדם לפי גילו, מקומו, זמנו וכו', יהיה עם נקודת שיווי שונה. לא רק זה, אלא שגם ראינו כי מידות האדם צריכות להיקבע לפי מיקום האדם בעיר. החוק הדתי מכוון את כולם לאותה הנקודה, וזה מחויב מעצם טבע החוק, אפילו שלא כולם צריכים להיות מכוונים לאותה הנקודה. הרמב"ם גם מבין את הבעייתיות בחוק. בפרק ל"ד בחלק השלישי של המורה נבוכים, כותב הרמב"ם "חייב אתה לדעת גם כן שאין התורה שועה על החריג, ואין הציווי בהתאם למיעוט, אלא בכל דעה, מידה, או מעשה מועיל שרוצים להשיג, מתכוונים לדברים שעל פי רוב, ואין שועים לדבר הממעט לקרות או לנזק הפוגע באדם אחד בגלל הקביעה הזאת והנהגת התורה. כי התורה ציווי א-לוהי. תוכל להתבונן בדברים הטבעיים שמאותן תועלות לכלל הנמצאות בהם – מתחייבים נזקים לפרטים, כמו שהתברר מדברינו ומדברי זולתינו".³²

מבחינת הרמב"ם, התורה ציוותה לדרך השיווי, ולכן אין לחרוג ממנה ולהחמיר החמרות מיותרות. אך מנגד, התורה לא יכולה להיות מותאמת בצורה מרבית לכל אחד ויש מקום לאדם להוסיף לעצמו הנהגות (ולא ציוויים) מוסריות לשם השלמת מידותיו. החכם הוא בעל המקצוע שיכול ללמד אנשים לפי אורו הטבעי להגיע לשלמות מידותית.

כעת נשאל, מדוע מסיר הרמב"ם את המימד הפוליטי מרפואת הנפש? נצטרך לדייק את השאלה. אל-פאראבי מבדיל בין המדינה הטובה החילונית, אשר מטרתה הקניית מידות טובות, ובין המדינה הטובה הדתית, אשר מטרתה הקניית מידות טובות ודעות נכונות. כאשר אל-פאראבי מציג את חלוקתו של רפואת הגוף ורפואת הנפש הוא עושה זאת בהקשר למדינה החילונית. שם מקצוע רפואת הנפש הוא הבסיס לחקיקת המושל. הרמב"ם מביא את חילוק רפואת הגוף ורפואת הנפש כדיבורו על המדינה הדתית. זאת הסיבה להבדל בין הרמב"ם לאל-פאראבי על שאלת הפוליטיות של רפואת הנפש. אצל אל-פאראבי, המחוקק החילוני צריך להכיר בתורת רפואת הנפש על מנת ליצור חוק טוב למדינתו, אבל לרמב"ם, במדינה התורנית, כבר יש חוק שהוא טוב. פרקי המדינאי של אל-פאראבי ניתנים בהקשר תיאורטי. מנגד, השמונה פרקים של הרמב"ם ניתן לאנשים שכבר קיבלו את תורת משה. לכן,

³¹ שם, קפ"א.

³² רמב"ם, מורה נבוכים, ג', ל"ד.

על מושג רפואת הנפש של הרמב"ם

לא רלוונטי לדבר על המקצוע המדיני ועל ההקשרים שלו לרפואת הנפש – כי הרמב"ם לא דן בשאלת יצירת חוקים חדשים, אלא בשאלת הגישה לחוקים שעמם אנו חיים.

הראתי לפני כן כי החוק אינו יכול להיות מושלם, ומוטל על האזרח להפעיל שיקול דעת. אך, הרמב"ם דואג להדגיש ששיקול דעת זה לא יכול לבוא לידי ביטוי בשינוי או החמרה של החוק עצמו, אלא רק בהוספת הנהגות מוסריות אישיות. מסיבה זו, מקצוע רפואת הנפש יהיה א-פוליטי. כלומר, הוא מקצוע החריגה מהחוק, והשיפוט של מתי ואיך לעשות זאת. מקצוע זה לא ניתן למנהיגים, אלא לאנשים חכמים שיוורו לעצמם ולאחרים כיצד להשלים את המטרה שאליה מכוונת התורה. הרמב"ם לא חולק על רבו אל-פאראבי. הרמב"ם מסכים עם הצורה שבה מבין אל-פאראבי את מדע תיקון המידות, הוא פשוט משנה את מטרתו וכיוונו במדינה הדתית. כך גם נוכל להסביר את הסתירה בין ה'שמונה פרקים' ל'מילות ההגיון'. ב'מילות ההגיון', כמו אצל אל-פאראבי, מדבר הרמב"ם על המדע המדיני כשלעצמו, כלומר הרמב"ם מדבר על המדינה החילונית. מנגד, ה'שמונה פרקים' הוא המדריך לאזרח כיצד להיות אזרח טוב יותר, וללכת לפני משורת הדין על מנת לתקן את מצב המדינה ולאפשר תיקון של הגוף ושל הנפש.

ביבליוגרפיה

- אריסטו, אתיקה, הוצאת שוקן, 1985.
- רמב"ם, הקדמות לפירוש המשנה (עם תרגום לשמונה פרקים של אבן תבון), מוסד הרב קוק, 1939.
- רמב"ם, מורה נבוכים בתרגום של שוורץ, אוניברסיטת תל-אביב, 2002.
- אל-פאראבי, העיר המעולה – Al-Farabi, On the Perfect State, Great Books of the Islamic World, 1985.
- אל-פאראבי, פרקי המדינאי – Al-Farabi, The Selected Aphorisms, in: Al-Farabi, The Political Writings, Cornell University, 2001.
- אבן רשד, פירוש למדינה – Averroes (Ibn Rushd), Averroes on Plato's Republic, Cornell University, 1974.
- Ralph Lerner & Muhsin Mahdi, Medieval Political Philosophy, Cornell University Press, 1963.